

PRZEGŁĄD CZASOPISM TEOLOGICZNYCH

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne VIII (1975)

IUS CANONICUM Reviste del Instituto „Martin de Azpilicueta”, Universidad de Navarra, t. 14 (1974), nr 27.

Lektura półrocznika *Ius canonicum* daje obraz tego, co aktualnie w prawie kanonicznym się dzieje. Przyzwyczailiśmy się już, że poszczególne numery tego pisma są bardzo „na bieżąco” — co dowodzi, że kanoniści z Uniwersytetu Nawarry w Pampelunie chwytają problemy na gorąco i dają przykład zrozumienia społecznej funkcji nauki.

Okładka numeru 27 uprzedza nas, że problematyka tego zeszytu koncentrować się będzie wokół tematu: małżeństwo cywilne — małżeństwo kanoniczne. Każdemu z nich poświęcono trzy artykuły.

W problematykę małżeństwa kanonicznego wprowadza nas E. Tejero, adiunkt historii prawa kanonicznego z Pampeluny, dający obraz kształtowania się nauki o sakramentalności małżeństwa w myśli chrześcijańskiej (*La sacramentalidad del matrimonio en la historia del pensamiento cristiano* — s. 11-31). Na razie otrzymaliśmy pierwszą część artykułu poświęconą myśli patrystycznej (w następnym zeszycie mimo zapowiedzi nie zamieszczono dalszej części). Autor wykazuje, że wg Ojców Kościoła małżeństwo wiąże się mocno z ekonomią zbawczą. Rozważają oni małżeństwo jako misterium i jako znak. Było ono od początku archetypem, objawionym później jako znak tajemnicy Chrystusa, Oblubieńca Kościoła. Autor zwraca uwagę na jedność obu testamentów w ujęciu Ojców, którzy symbolikę małżeństwa widzą nie dopiero w Nowym, lecz już w Starym Testamencie. Małżeństwa w świetle patrystycznych ustaleń autora nie można redukować do umowy między osobami — ono trwa w Chrystusie i w Kościele.

Profesor z Barcelony, V. Reina, daje syntetyczny artykuł o symulacji częściowej (*La simulación parcial en el matrimonio canónico* — s. 35-59). W prawie małżeńskim jest to jedno z bardziej złożonych zagadnień — w II tomie Śl. Studiów poświęciliśmy mu artykuł konfrontujący dyspozycje k. 1086 § 2 z nauką konstytucji *Gaudium et spes*. Złożoność zagadnienia wynika stąd, że rzutują na nie zarówno dążenia do ochrony świętości małżeństwa, jak i do zabezpieczenia praw osoby. Aktualność problemu staje się oczywista, jeśli uświadomimy sobie, na czym polega w istocie symulacja częściowa: ktoś chce zawrzeć małżeństwo, ale równocześnie wyklucza jeden z trzech jego istotnych elementów i tym samym zamierza zawrzeć małżeństwo odmienne od tego, jak je przedstawia Kościół. Autor zajmuje się wszystkimi aktualnymi w literaturze i orzecznictwie problemami związanymi z symulacją częściową, między innymi prawem do potomstwa i do aktów małżeńskich, czasowym wykluczeniem potomstwa, zastrzeżeniem prawa do rozwodu.

Obszerny jest artykuł adiunkta uniwersytetu w Murcji, R. Navarro Valls (*Forma jurídica y matrimonio canónico. Notas críticas a las tesis canonicadoras del matrimonio civil* — s.63-107). We wstępie autor zwraca uwagę na częsty błąd metodologiczny polegający na tym, że z cząstkowych tylko wizji pastoralnych albo teologicznych czy też filozoficznych lub socjologicznych wyciąga się wnioski odnośnie do reformy prawa. Błąd ten daje się wg autora zauważyć także w dyskusji nad formą małżeńską, w której porusza się niektóre tylko aspekty z pominięciem innych. Następnie rozpatruje zagadnienie kanonicznej formy małżeńskiej z punktu widzenia historycznego, prawnego

(małżeństwo = kontrakt) i teologicznego (małżeństwo = sakrament). Z punktu widzenia prawnego nie można pojąć aktu prawnego bez odpowiedniej formy. Z punktu widzenia teologicznego autor przypomina, że małżeństwo stwarza pewną nową sytuację w Kościele, co wymaga jakiejś formy społecznie uchwytej, wprowadzającej je na płaszczyznę społeczną Kościoła. Wg autora względy historyczne, prawne i teologiczne domagają się zachowania przepisów o formie małżeńskiej. Z kolei autor krytykuje propozycję kanonizacji małżeństwa cywilnego, które sprowadzają je do koncepcji laickiej, a także są naruszeniem prawa każdego ochrzczonego do zawarcia sakramentu małżeństwa. Krytycznej analizie poddaje też postulaty kanonizacji cywilnej formy zawarcia małżeństwa widząc w nich również niebezpieczeństwo desakralizacji. Uzasadniając zachowanie obowiązkowej formy kanonicznej postuluje zwolnienie od niej apostatów, wprowadzenie przeszkody kanonicznej z uprzedniego małżeństwa cywilnego oraz poszerzenie delegacji ogólnych do asystowania przy małżeństwie.

G. García Cantero z uniwersytetu w San Sebastian udzielił wywiadu związanego z zapowiadzaną reformą hiszpańskiego prawa małżeńskiego i ewentualną reformą konkordatu (*Entorno a la reforma del Derecho matrimonial español* — s. 111-115). Chodzi o formę zawierania małżeństwa przez niekatolików. Czy małżeństwa niekatolików zawarte w formie religijnej niekatolickiej uznac za obowiązujące na forum państwowym?

Ten sam problem stoi u podstaw artykułu E. Rubio (*El matrimonio en forma religiosa no católica* — s. 133-166), który daje przegląd różnych systemów, takich jak fakultatywne małżeństwa cywilne (Italia, Portugalia), małżeństwa cywilne i religijne, systemy wschodnie, afrykańskie i brazylijskie. Szczególną uwagę poświęca rozwiązaniom włoskim, a to ze względu na podobieństwo sytuacji, dzięki któremu można dla warunków hiszpańskich znaleźć tam cenne sugestie. Artykuły García Cantero i Rubio pozwalają dostrzec, jak wielkie znaczenie społeczne miała w niektórych krajach soborowa deklaracja o wolności religijnej.

Wreszcie F. Finocchiaro z uniwersytetu państwowego w Mediolanie pisze o małżeństwach akatolików we Włoszech (*El matrimonio de acatólicos en el Derecho italiano* — s. 117-129). Dowiadujemy się z tego artykułu, że ważność niekatolickich małżeństw religijnych we Włoszech nie zależy od tego, czy były zawarte wobec duchownego dopuszczonego wyznania, lecz od tego, czy osoba ta została wyznaczona przez ministra spraw wewnętrznych.

L. Del Amo, audytor Roty hiszpańskiej, w artykule *Reflexión acerca de las causas matrimoniales en Espana* (s. 169-217), przedstawia nie tylko zagadnienia kanonicznego procesu małżeńskiego w Hiszpanii, lecz daje wręcz pogląd na sytuację małżeństwa w tym kraju. Sprawy małżeństw katolików czy to dotyczące nieważności, czy też separacji zastrzeżone są sądom kościelnym. Szczególnie szeroko omawia sprawy separacyjne. Prawo hiszpańskie nie przyznaje żadnych skutków prawnych separacji dokonanej za obustronną zgodą, względnie dokonanej własną powagą chociażby dla przyczyn określonych w k. 1131 § 1. Stąd w przeciwieństwie np. do Polski, gdzie sprawy separacyjne w sądach kościelnych są niezwykle rzadkie, sądy hiszpańskie rozpatrują ich bardzo dużo, np. w r. 1967 — 1272, a w r. 1968 — 1922. Mimo to autor nie ocenia tej liczby jako bardzo wysoką, porównując ją z 21033 rozwodami w roku 1968 we Francji. Druga część artykułu charakteryzuje organizację i działalność sądów kościelnych, którą autor ocenia jako pożyteczną. Uzasadnia konieczność zachowania trybunału III instancji, rotę hiszpańską. Dając przegląd takich trybunałów autor przeoczył istnienie delegowanych trybunałów III instancji w Polsce.

C. de Diego-Lora, profesor kanonicznego prawa procesowego z Pampluny, napisał obszerny komentarz do n. X i XI motu proprio *Causas matrimoniales (Natulaza y supuesto documental del proceso „in casibus speciali-*

bus" — s. 221-347), zajmujący się wypadkami specjalnymi, mianowicie postępowaniem, gdy nieważność małżeństwa wynika z pewnego i autentycznego dokumentu. Wartość praktyczna tego artykułu jest ogromna.

Natomiast bardziej teoretyczną kwestię porusza wspomniany już L. Del Amo uzasadniając wbrew Bertramsowi, że dekret sądu apelacyjnego zatwierdzający wyrok uznający nieważność małżeństwa ma charakter sądowy a nie administracyjny (*La ratificación de la nulidad del matrimonio por el tribunal del apelación, es acto judicial o ejecutivo?* — s. 351-370). F. Gil de las Heras polemizuje z autorami twierdzącymi, że Rota Rzymska stosuje *restitutionem in integrum* w sprawach małżeńskich (*Se puede admitir la restitución „in integrum” en las causas matrimoniales?* — s. 373-380).

Numer 28 poświęcony jest prawie w całości postępowaniu administracyjnemu. Najpierw znajdujemy dwie pozycje związane z przygotowywanym *motu proprio* o procedurze administracyjnej. Prof. J. A. Souto z Santiago de Compostela udzielił wywiadu (*Algunas cuestiones básicas en torno a una posible ley de procedimiento administrativo* — s. 14-23) na tematy zasadnicze dotyczące postępowania administracyjnego. Uważa on ogłoszenie takiej procedury za pożyteczne i konieczne, natomiast wypowiada się przeciw wprowadzaniu trybunałów administracyjnych, gdyż sprawy te winny przejąć sądy kościelne po odpowiedniej reorganizacji. P. Moneta z Pizy zastanawia się (*Procedimiento administrativo e partecipazione dei fedeli alla funzione amministrativa* — s. 25-41) nad wykorzystaniem tej procedury dla wciągnięcia wiernych w funkcję kierowania Kościołem i tym samym dla budowania wspólnoty kościelnej.

Po tych artykułach wstępnych przedstawiono i skomentowano wprowadzone, wzgl. zmienione po Soborze Watykańskim II procedury administracyjne. Uczyniono to w ten sposób, że najpierw przedstawiono odnośne normy (w języku łacińskim i hiszpańskim), a następnie komentarze do nich. Znajdujemy więc: instrukcję *Dispensationis matrimonii* z 7. 3. 1972 wprowadzającą zmiany w postępowaniu o dyspensę od małżeństwa niedokonanego (komentarze L. Del Amo i T. García Barbarena), normy z 15. 1. 1971 dotyczące badania doktryn (komentarze C. de Diego-Lora i J. Medina Estevez), normy regulujące postępowanie w sprawach o redukcję do stanu świeckiego (z 13. 1. 1971 i pismo do ordynariuszy z tegoż dnia oraz wyjaśnienie z 26. 6. 1973) skomentowane przez Ch. Lefebvre, normy z 25. 3. 1972 dotyczące selekcji kandydatów do służby biskupiej (komentarze J. Delgado i J. Gaudemet, wreszcie instrukcję o tajemnicy papieskiej z 4. 2. 1974 (komentarz J. Arias).

Trzeba przyznać, że redakcja zwróciła się o komentarze do wybitnych fachowców, jednak wydaje się, że w niektórych przypadkach autorzy albo nie dostrzegli istotnych, palących problemów albo świadomie je pominieli. Uwaga ta nie pomniejsza jednak użytkowej wartości komentarzy.

Ciekawe zagadnienie porusza A. de Fuenmayor (*Libertad religiosa y libertad de predicación* — s. 354-368). Chodzi o zagwarantowanie Kościołowi wolności przepowiadania w warunkach, gdy nie jest stosowane *privilegium fori*.

Duże znaczenie praktyczne mają zamieszczane w każdym numerze decyzje Sygnatury Apostolskiej.

Redakcja „Ius canonicum” poświęca sporo miejsca recenzjom. Z przyjemnością zauważamy wśród pozycji recenzowanych także dzieła polskie (Pawluk, *Kanoniczny proces małżeński*, Sobański, *Zarys teologii prawa kościelnego*, Bar — Sobański, *Polska bibliografia nauk kościelnych za rok 1971*, Szafronowski (tłum.), *Posoborowe prawodawstwo kościelne*).

DIALOGO ECUMÉNICO. Revista Trimestral de Ecumenismo. Centro de Estudios Orientales y Ecuménicos „Juan XXIII”, Salamanca, 8 (1973) z. 30—32, 9 (1974) z. 33—44.

Recenzowany już na łamach naszych „Śląskich Studiów Historyczno-Teologicznych” (5/1972/289—291) periodyk hiszpański DE zbliża się powoli ku dziesiątej rocznicy ukazywania się. Pismo okrzepło w tym czasie. Czasopismo początkowo o charakterze biuletynu praktyczno-informacyjnego zmienia profil na bardziej ambitny: podnosi wyraźnie swój poziom naukowy bez tracenia z oczu duszpasterskiego konkretności. Związane z aktualnymi wydarzeniami w teologii i Kościele przyczynki cechuje ponadto zawsze koloryt lokalny, spojrzenie na sprawy oczami teologa hiszpańskiego albo latynoamerykańskiego, choć pismo szeroko udziela gościnności także autorom z innych krajów.

Uwagę czytelnika zwraca zawsze troska Redakcji o dział bibliografii, w którym wyróżnia się sekcja BEC (Bibliografía Ecuménica Castellana), hiszpańska bibliografia ekumeniczna. Podziwem napawa zapobiegliwość Hiszpanów w zakresie tłumaczenia bestsellerów ekumenicznych z obcych języków. Szczególne zainteresowanie budzi imponująca bibliografia protestancka przekładana na język hiszpański. Tom 8 (1973) z. 31—32 wylicza około 300 (!) tytułów protestanckich dzieł teologicznych tłumaczonych na język kastylski. Jeżeli wziąć pod uwagę fakt, że nieomal nie ma braci odłączonych na terenie Hiszpanii (ok. 40 tys. wyznawców innych konfesji), sytuacja panująca na ekumenicznym odcinku naukowym budzi podziw i uznanie.

Oto szereg prac z kilku ostatnich numerów DE. A. González Montes snuje refleksje na temat teologii politycznej, sytuując problematykę tego kierunku na tle współczesnej myśli teologicznej z uwzględnieniem specyficznych warunków politycznych na terenie Ameryki Łacińskiej. Następny zeszyt DE 9 (1974) 33 nawiązuje do tego artykułu, przynosząc obszernie studium J. Molinana, poświęcone „wierze i polityce” (Fe y Política). Są to trzy referaty, które teolog ten wygłosił w Ośrodku Studiów Orientalnych i Ekumenicznych Jana XXIII w Salamance. Autor porusza tu kilka węzłowych, znajdujących się w centrum dyskusji problemów eschatologii jako osi współczesnej teologii fundamentalnej, zagadnień historyczności w dzisiejszej teologii i problemów leżących na pograniczu teorii i praktyki. Wymieniony zeszyt zamyka doskonały serwis bibliograficzny, dotyczący nowej teologii politycznej (na 30 stronicach). Biuletyn ten poprzedza, jak zwykle, rzeczowe wprowadzenie, wykaz skrótów i zestaw bibliografii według działów teologii politycznej. Dla zainteresowanego tą dziedziną teologii bibliografia stanowi znakomitą pomoc. Numer zawiera ponadto obfitą dokumentację. Przynosi deklarację luterkańsko-katolicką w kwestii Eucharystii i urzędu, deklarację o urzędzie wypracowaną w roku 1973 przez międzynarodową komisję anglikańsko-katolicką oraz Memorandum Ekumenicznych Instytutów Niemiec w sprawie urzędu w Kościele.

L. Martínez Sistach formułuje postulaty pod adresem mającego powstać narodowego (hiszpańskiego) Dyrektorium Ekumenicznego. Sugestie dotyczą ekumenicznych aspektów pastoralistyki sakramentu małżeństwa na terenie Hiszpanii, w którym to kraju uznawane są na równi dwie formy zawierania małżeństwa: kanoniczna i cywilna. M. Vodopivec analizuje dokument Windsoru (1 XII 1971), stanowiący wynik długiego dialogu anglikańsko-katolickiego oraz dokument wypracowany przez tzw. Grupę Dombes, prowadzącą od lat dialog katolicko-protestancki. Obydwa dokumenty traktują o Eucharystii i posuwają znacznie naprzód sprawę uzgodnień w kwestii eucharystycznej.

Każdy numer DE stanowi wierne odbicie i szybką reakcję na wydarzenia ekumenii w skali światowej. Zeszyt 31/32 8 (1973) przynosi pożądaną syntezę i ocenę gorącej dyskusji wokół problemu nieomyślności kościelnej (J. J. Hernandez Alonso), omówienie i krytykę ożywionego dziś neopentekosta-

lizmu katolickiego (P. Fernandez) i jeszcze raz podejmuje problematykę teologii politycznej (T. Olivar).

Zeszyt 34 rocznika 9 (1974) przynosi materiały Konferencji „Wiara i Konstytucja”, która odbyła się w Salamance we wrześniu 1973 roku. Teologowie różnych wyznań z ekumenicznym znanstwem dokonują bilansu osiągnięć ekumenicznych w ostatnich latach i zastanawiają się nad przyszłością pracy ekumenicznej oraz wizją ostatecznego kształtu jedności chrześcijan.

Piszący z konieczności krótkie uwagi recenzenckie zazdrości wręcz czytelnikom hiszpańskim, a przede wszystkim iberyjskim studentom teologii, iż w DE mogą znaleźć wytrawne kompendium współczesnej wiedzy ekumenicznej. Systematyczne śledzenie tego periodyku gwarantuje rozległą i rzeczową informację i formację ekumeniczną.

Ks. Alfons Skowronek

REVUE DE DROIT CANONIQUE, 22 (1972) Nr 1,2—3,4; 23 (1973) Nr 1—4.

Omawiany rocznik czasopisma wydawanego przez Uniwersytet w Strasburgu, zawiera w poszczególnych zeszytach szereg artykułów, które mogą zaciekać polskiego czytelnika.

L. De Naurois, *Le champ d'application du droit canonique* (s. 3—28) pisze o zakresie aplikacji prawa kanonicznego. Ponieważ Kościół rozwija dziś swą aktywność w świecie pluralistycznym, jest w stałym kontakcie z państwami bezwyznaniowymi, z akatolikami, z nieochrzczonymi, nie może więc takim społecznościom narzucić swego prawodawstwa. Należy zatem wypracować takie zasady prawne, które byłyby do przyjęcia przez wszystkich. Autor nazywa te zasady „systemem konfliktów”; są to problemy kompetencji prawnej *ratione materiae* (jaka ‘materia’ wchodzi w zakres prawa kanonicznego) oraz *ratione personae* (które to osoby poddane są prawodawstwu kościelnemu). Nie tając trudności autor daje próby własnych rozwiązań.

Następnie wydrukowane są kolejne odcinki komentarza do instrukcji na temat przygotowania do życia zakonnego — G. van den Broeck, *L'instruction Renovationis causam* (s. 28—53, 177—199; początek w t. 20 (1970) 23—43, 308—328); J. Noubel, *La responsabilité administrative devant la S. R. Rote* (s. 54—63; początek w t. 18 (1968) 241—270, 19 (1969) 25—57) oraz zakończenie ciekawej analizy pastoralno-prawnej małżeństwa cyganów napisanej przez F. Cozannet, *Rites et sens du mariage chez les tsiganes*, (s. 64—70; początek w t. 20 (1970) 329—349).

Kontrowersyjnym dzisiaj, i to nie tylko w Kościele, zagadnieniem władzy, zajmuje się G. Siegwalt w artykule *L'autorité dans l'Eglise. Son institution et sa constitution* (s. 97—154, 241—290). Autor chce pokazać w oparciu o historię, refleksję teologiczną i na bazie Pisma św., czym jest władza i czym ona nie jest. Nie można w ogóle prawidłowo podejść do tego złożonego i szeroko opracowanego w literaturze problemu, jeśli na wstępie nie poczyni się następujących rozróżnień: autorytet i władza w Kościele (*l'autorité — pouvoir*), władza nad Kościołem, władza w Kościele, władza Kościoła.

Pierwsza część artykułu jest studium krytyczno-historycznym doktryny rzymskokatolickiej z punktu widzenia historii katolicyzmu i z punktu widzenia Reformy protestanckiej; w szczególności zawiera krytykę pomieszczenia pojęcia autorytetu (Chrystusa) nad Kościołem i autorytetu w Kościele, krytykę struktury hierarchicznej Kościoła, kolektywizmu w Kościele.

Ponieważ Kościół jako rzeczywistość duchowo-ziemską i bosko-ludzką z konieczności musi się urzeczywistnić w historii, stąd pewne rzeczywistości historyczne odegrały rolę przy ustaleniu treści pojęcia władzy w Kościele. Dlatego

krytyka i kontestacja są konieczne i usprawiedliwione, bo dążą one do wypracowania prawdziwego pojęcia Kościoła.

Drużę część artykułu jest systematyczną refleksją teologiczną nad omawianym zagadnieniem. Siegwalt próbuje zebrać zagadnienia dotyczące władzy w Kościele w ich właściwym wymiarze, stawiając dwa pytania: przez co powstaje, urzeczywistnia się Kościół i jak urzeczywistnia się Kościół?

Właśnie pierwsze pytanie stawia zagadnienie autorytetu, władzy. Stąd mowa o władzy Chrystusa nad Kościołem i o jej naturze. Władza Kościoła zaś jest nosicielką w rzeczywistości ziemskiej władzy Chrystusa. Z tym pojęciem nierozzerwalnie związane jest pojęcie władzy w Kościele. Władza Chrystusa nad Kościołem manifestuje się historycznie jako władza w Kościele.

Rodzi się drugie pytanie: jak urzeczywistnia się Kościół? Dotyczy ono zagadnienia konstytucji władzy w Kościele i urzędu kościelnego. Władza w Kościele dotyczy głoszenia słowa, sprawowania sakramentów i wyznania wiary. To rodzi dalsze pytania: jak dokonuje się głoszenie słowa, jak dokonuje się wyznawanie wiary?

Autor rozróżnia dwa bieguny tego samego urzędu kościelnego: urząd pierwszorzędny (urząd budowania Kościoła) — głoszenie słowa i sprawowania sakramentów oraz urząd drugorzędny (urząd jednoczenia) — wyznawanie wiary i organizacja Kościoła. Artykuł ten wnosi wiele światła w zagadnienie posoborowej dyskusji o autorytecie i władzy w Kościele. Jest również syntetycznym ujęciem tego problemu.

Czasu wielu poszukiwań, dyskusji, kontestacji, reform w Kościele stwarzają pewien stan napięcia we wspólnotcie wierzących. Dlatego przydatny okazuje się artykuł R. Metza, *La subsidiarité principe regulateur des tensions dans l'Eglise* (s. 155—176), który wskazuje na rolę zasady pomocniczości w organizowaniu życia Kościoła. Powstrzymując się od formułowania definicji tej zasady, autor wskazuje na jej cel, fundament i treść. Celem istotnym zasady pomocniczości jest popieranie pełnego rozwoju człowieka w organizmie życia społecznego. Jej fundamentem są dwie prawdy antropologii chrześcijańskiej: godność osoby ludzkiej oraz wolność. Gdy chodzi o treść, to zasada pomocniczości jest zasadą strukturalną organizmu społecznego, w którym człowiek ma żyć i rozwijać się. Zasada ta jest aplikowana na płaszczyźnie samego indywiduum w jego odniesieniach do społeczności oraz na płaszczyźnie wspólnoty w jej relacjach do społeczności większych. Przy stosowaniu zasady pomocniczości w sytuacjach konkretnych, trzeba mieć zawsze na uwadze dobro wspólne obu płaszczyzn: tak indywidualnej, jak i wspólnotowej. Autor nie pomija trudności, jakie zachodzą przy stosowaniu tego principium do organizmu szczególnego, jakim jest Kościół.

Ciekawym przyczynkiem do socjologii prawa, w obrębie prawa małżeńskiego jest artykuł J. Amougou-Aka'a, *Le mariage coutumier chez les Bene (Sud-Cameroun). Ethnologie du mariage traditionnel* (s. 291—314). Podkreślenia godne jest w tradycji afrykańskiej powstawanie małżeństwa na przestrzeni pewnego czasu, w etapach (nawet od strony prawnej — zwyczajowej), a nie jak w cywilizacji europejskiej, gdzie stało się ono rezultatem kontraktu dokonywanego się w jednym, określonym momencie. Uderza też fakt, że małżeństwo jest tam zawsze sprawą dwu całych rodzin, a nie dwu osób, bo przecież człowiek w swej istocie jest nieustannie powiązany z innymi. Głębsze studium realiów życiowych i antropologii powinno zachęcić prawników do refleksji nad aktualnym stanem prawa małżeńskiego w naszej cywilizacji, również w Kościele.

H. Schwendenheim, *Der Geist der Gesetzgebung als dynamischer Interpretationstaktor* (s. 315—332) podejmuje zagadnienie dynamicznej interpretacji prawa kościelnego. Uważa on, że zmiany powinny nastąpić nie tylko w ogólnym porządku prawnym, w ideach wiodących prawodawcy, ale i w za-

sadach interpretacji norm prawnych. Analizując can. 18 CIC podaje swoje propozycje i wskazuje na możliwości dynamicznej interpretacji prawa.

Poza wymienionymi artykułami omawiany rocznik czasopisma zawiera publikację trzech najnowszych sentencji Rotalnych oraz kronikę wydarzeń z życia prawnego Kościoła.

ROCZNIK 23 (1973) jest w całości poświęcony aktom kongresu zorganizowanego przez Instytut Prawa Kanonicznego przy Uniwersytecie w Strasburgu w grudniu 1972 r. na temat: *Les ministères de direction dans l'Eglise*. Swą aktualnością uderza już sformułowanie tematu tego zjazdu: nie posługa, zadanie, ale w liczbie mnogiej — posługi, zadania kierowania... nie Kościołem, ale „w” Kościele. Dociekania, refleksje specjalistów — teologów, prawników, historyków i socjologów — zostały zgrupowane w opublikowanych aktach dotyczących trzech tematów: Zbliżenie historyczne (s. 19—166), Struktury i rzeczywistość współczesna (167—210), Próba syntezy doktrynalnej (s. 211—334). Studia historyczne próbowały wskazać, na ile posługi kierowania były pod wpływem okoliczności miejsca i czasu.

A. Lemaire, *L'Eglise et les ministères* (s. 19—46) przestudiował to zagadnienie w obrębie czasów apostoelskich. Najpierw przedstawia panoramę historyczną różnych posług w Kościele pierwotnym, następnie próbuje wydobycь podstawowe idee, którymi kierowały się „ministeria” chrześcijańskie oraz wskazać na niektóre aspekty praktyczne związane z tymi posługami. W podsumowaniu swego studium autor stwierdza, że struktura posługi podlegała rozwojowi, różnicowała się w zależności od Kościoła lokalnego i epoki. Nowy Testament nie kanonizował żadnej struktury posług, dlatego Kościół nie jest zobowiązany kurczowo trzymać się schematu: biskup, kapłan, diakon. Nowy Testament jednak wskazuje na pewne zasady, którymi urzędowe posługiwanie winno się kierować, np. autorytet, władza powinna być zawsze służbą Słowu Bożemu i wspólnocie. Kościół pierwotny rozwiązywał podstawowe problemy dotyczące zagadnienia posług w sposób gietki i inwencyjny, adaptując je do konkretnych sytuacji. Ujawnił w ten sposób wielki zmysł pastoralny a zarazem dochował wierności zasadom ewangelicznym.

P. Nautin, *L'évolution des ministères au II et au III siècle* (s. 47-58) charakteryzuje z punktu widzenia socjologii Kościoła chrześcijańskiego rozwój posług w wieku II i III. W II w. uwidacznia się monarchiczna koncentracja władzy i wzrost jej prerogatyw. Objawia się to np. w przejęciu przez biskupa władzy sądowniczej w procesach między chrześcijanami, w wykonywaniu jurysdykcji małżeńskiej między ochrzczonymi; biskup rozciąga swą władzę nad duchownymi i biednymi. Te i inne przyczyny prowadzą do fenomenu sakralizacji osoby i urzędu biskupiego. Innym zjawiskiem tej epoki jest pojawienie się hierarchii w łonie samego episkopatu: nie wszyscy biskupi mają takie samo znaczenie. Fakt posiadania władzy przez biskupa nad znaczną liczbą ludzi sprawia, że zachodzą powiązania z władzą cywilną. Wszystkie te zjawiska sprawiają to, że tak u biskupa, jak i u ochrzczonych wytwarza się swoista mentalność i zachowanie w odniesieniu do tej posługi kościelnej, nie zawsze zresztą mentalność szczęśliwa.

Ciekawym wydarzeniem przejścia w historii Kościoła od pełnej wolności religii i równouprawnienia kultów do ich utraty zajmuje się J. Gaudemet, *De la liberté constantinienne a une Eglise d'état* (59—76). Tytuł artykułu może czytelnika wprowadzić w błąd, gdyż studium to dotyczy ściśle zagadnienia symptomów poprzez które ustalała się specyfika stanu (ordo) duchownych, stopniowo izolującego się od reszty ochrzczonych oraz próby odszukania tych podmiotów, na których w sposób zasadniczy spoczywała władza kościelna. Autor stwierdza, że w IV w. władza we wspólnocie spoczywała w całej prawie pełni w rękach biskupa. Wiele świadectw wskazuje na to, że prezbiterzy podporządkowani byli biskupom.

Kolejny autor Y. Congar, *Les ministères d'Eglise dans le monde féodal jusque' a la réforme grégorienne* (77—97) z właściwym sobie znanstwem przedstawia reformę zwaną gregoriańską, która chciała Kościołowi zagwarantować właściwy porządek — jurydycznie zdefiniowany — porządek w ostateczności klerykalny, oparty na autorytecie papieskim. Reforma ta doprowadziła również do poważnego rozdziału Kościoła i spraw świata; Grzegorz VII był przeciwny liturgii Słowian w języku ojczystym, interweniował często w system desygnacji na urząd biskupi. Jesteśmy dziś świadkami ruchu dopominającego się konsultacji i zgody ochrzczonych przy powoływaniu na posługę biskupią oraz ożywienia życia liturgicznego Kościoła. Nade wszystko jednak konstatujemy tendencję do przezwyciężenia w naszej społeczności dualizmu: Kościół — świat oraz zarzucenia rozdziału między duchowieństwem a laikatem. Tendencje te nie są absolutną nowością w historii Kościoła, gdyż podobnie reagowano nieraz w wieku XI i XII, jak dowiadujemy się z artykułu Congara. Jednak jest rzeczą bezsporną, że w omawianej epoce posługi kościelne doznawały pewnych niekorzystnych i niekoniecznych przeobrażeń. Dziś domagamy się, aby ich treścią była służba wspólnocie wierzących.

Charakter posług w Kościele epoki klasycznej przedstawia C. Lefebvre, *Les ministères de direction dans l'Eglise à l'âge classique* (99—114). Prawodawstwo tego okresu, zawarte w Dekrecie Gracjana i w Dekretalach wyraźnie sprzyja klerowi, jako stanowi, który zajmuje czołowe miejsce w kierowaniu różnymi dziedzinami życia kościelnego. Szczególną domeną, zarezerwowaną dla kleru jest sprawowanie władzy i kierowanie życiem zakonnym. Laicy są wykluczeni od wszystkich prawie funkcji władzy święceń i jurysdykcji, jak również od funkcji kierowniczych w ugrupowaniach życia poświęconego Bogu, a wspólnoty pierwotnie złożone z laików przekształcają się we wspólnoty kleryckie. Niemniej jednak trzeba stwierdzić rzecz charakterystyczną dla średniowiecza: udział laików np. w głoszeniu Słowa Bożego, w akcji charytatywnej, w zarządzaniu dobrami kościelnymi. Tak jak każda zasada zna wyjątki, tak i Kościół mimo faworyzowania duchowieństwa brał pod uwagę prawdę, że w życiu społeczności wierzących muszą wziąć udział wszyscy, którzy ją tworzą. Stąd i laicy byli dopuszczeni, choć na małym odcinku życia publicznego, do rozwijania własnej aktywności.

P. Ourliac, *Le gouvernement pontifical aux XIV et XV siècles* (115—126). Władza papieska w XIV i XV wieku nabiera coraz bardziej charakteru „monarchii”. Kuria rzymska nie jest już tylko domem papieskim, ale staje się rządem kościelnym. Papież, jak to głosi doktryna ówczesna, ma *non solum potestatem sed plenitudinem potestatis*. Ta wielka jedność władzy i rządzenia znalazła się w niebezpieczeństwie na skutek schizmy, podziału władzy między antypapieży i powszechnego nieporządku z tym związanego. Na takim podłożu zrodziła się idea koncyliarystyczna; władza papieska może być oparta jedynie o długą tradycję, ale prawdziwa władza i suwerenność jest udziałem wspólnoty ochrzczonych i udziałem soborów ekumenicznych, które tę wspólnotę reprezentują. Dalszy bieg wydarzeń w oparciu o tę teorię doprowadził do desakralizacji Kościoła i do ruiny wszelkich instytucji. Nadszedł czas reformy Kościoła *in capite et in membris*. Okres tej reformy jest równocześnie okresem wzrostu „ducha świeckiego” w Kościele. Ponieważ monarchia jest w jakiś sposób zasadą prostą, tym bardziej odpowiada ona okresom kryzysu i upadku: wszyscy którzy cierpieli z powodu rozłamu Kościoła, złożyli swe nadzieje w papieża. Tak orestaurowano dawny porządek.

R. Voeltzel, *Les ministères de direction dans les Eglises de la réforme au XVI siècle* (127—145). Autor próbuje wskazać na zagadnienia związane z „posługami kierowania” w Kościele reformowanym. Stwierdza, że pojęcie to wówczas nie było znane reformatorom. Pisali oni o rządzeniu Kościołem, o „autorytecie” w Kościele, o „dyscyplinie”, która miała kontrolować z jednej

strony życie moralne chrześcijan, z drugiej struktury kościelne. Uprzywilejowane miejsce w pismach i dyskusjach reformatorów ma termin *auctoritas*, lecz nie *auctoritas Ecclesiae* a *auctoritas S. Scripturae*. Pojęcie kapłaństwa powszechnego pociągnęło za sobą obalenie kapłaństwa hierarchicznego, co w dalszej kolejności doprowadziło do zaniku pewnych aspektów innych posług kapłańskich i pastoralnych. Innym zjawiskiem — godnym podkreślenia — to pomieszanie życia Kościoła i jego członków z życiem Państwa i z życiem obywatelskim. Ostatecznym skutkiem tego było wprowadzenie zasady: *cuius regio, eius religio*. Autor traktuje o tych zagadnieniach na podstawie dzieł Zwinglego, Kalwina i Lutra.

R. Aubert, *Les ministères de direction dans l'Eglise au Ier Concile du Vatican* (147—163), na wstępie zaznacza, że nie można zbyt wiele wydobyć z Vaticanum I na temat postawy i zasięgu udziału laikatu w posługach kierowania w Kościele, bo był to Sobór pod znakiem afirmacji władzy w kościele — władzy papieża i biskupów. Aubert przypomniał tekst 3 rozdziału konstytucji *Pastor aeternus*: „*Si quis dixerit Romanum Pontificem habere tantummodo officium inspectionis vel directionis, non autem plenam et supremam potestatem iurisdictionis in universam Ecclesiam... A. S.*”. Anatemą ta dotyczyła poglądu, w którym pod *ministerium directionis* rozumiano rodzaj kierowania wspólnotą w oparciu o pewną władzę moralną, a wykluczano władzę jurysdykcyjną nad podwładnymi.

Inaczej dziś pojmujemy *ministerium directionis*. Stąd nauka Vaticanum I nie stawia żadnych przeszkód badaniom specjalistów nad możliwością nowych form posług kierowania w Kościele, posług które mogłyby być powierzane również laikom: mężczyznom i kobietom. Kościół był i jest społecznością hierarchicznie ukształtowaną przez boskiego Założyciela. Jeśli więc zachowujemy specyfikę posługi kapłaństwa hierarchicznego, droga do badań nad innymi formami posług stoi otworem.

Drugą część dokumentacji Colloquium Strasburskiego otwiera artykuł G. Wiederkehra, *L'autorité et sa problématique dans la société civile contemporaine* (167—182). Autor wspominając o wielorakim znaczeniu pojęcia *auctoritas*, tak w języku codziennym jak i w prawniczym, zwraca uwagę na to, że w dzisiejszej rzeczywistości prawa państwowego trzeba podjąć próby dokładniejszego określenia pojęć: *auctoritas* i *potestas*. *Potestas* uważano zwykle za pojęcie pierwotne, mające fundament w sobie samym. *Auctoritas* zaś uważano za coś zależnego, coś nadanego, udzielonego do wypełnienia jakiejś funkcji. Dziś różnica między *potestas* a *auctoritas* jest raczej różnicą stopnia a nie różnicą natury. Nie wierzy się dziś w fundamenty tradycyjne tych pojęć. Wymagają one nowych uzasadnień a szuka ich się w sposobie wykonywania tejże *potestas* albo *auctoritas*. Oba te pojęcia są analizowane jako funkcje. Uważa się je za relatywne, ograniczone z racji swej funkcji.

Następnie autor rozważa zagadnienie fundamentów pojęcia *auctoritas* i stwierdza, że dziś musi ono szukać swego uzasadnienia w sposobie jego realizacji, w sposobie wykonywania tejże *auctoritas*. Dziś postacią pierwszoplanową jest nie ten kto posiada władzę, lecz ten, który jej podlega. Ponadto jest ona desakralizowana i oceniana według skutków jej sprawowania.

M. Merle, *Sociologie comparée du pouvoir dans l'Eglise et dans la société civile* (183—198) zastrzega się jako socjolog, że pojęcie władzy (*potestas*) tak w Kościele, jak i w Państwie jest centrum wszelkich niejasności, dwuznaczności i nieporozumień. Wykazuje to między innymi na podstawie definicji i opisów tego pojęcia, zaczerpniętych z encyklopedii, a nawet monografii. Dla studium porównawczego dodatkową trudność stawiają: czasokres omawianej problematyki, miejsce oraz inne jeszcze faktory. Merle stawia hipotezę, według której zmiany w stosunkach, jakie zaszły między społecznością cywilną a społecznością religijną wyjaśniają kryzys władzy w instytucji Kościoła.

ła. To co uderza obserwatora z zewnątrz Kościoła, to ogromny aparat i doskonała organizacja Kościoła — słowem dobra struktura władzy. Przy pobieżnym spojrzeniu można by powiedzieć, że Kościół to państwo w państwie. Lecz ocena ta jest niewłaściwa.

Następnie autor zauważa, że struktura władzy w Kościele współczesnym chwieje się, zachodzi pewna nieodwracalna dezintegracja, szczególnie w licznych, małych wspólnotach, które zyskały nową świadomość życia kościelnego. Poprzez ten kryzys struktury sama natura władzy w Kościele podlega kontestacji. Kościół jest rodzajem monokracji złagodzonej. Jeśli do zadań Kościoła należy przekazanie orędzia o zbawieniu i utrzymanie jedności wspólnoty wierzących to — pyta autor — czy zadania te wymagają takiego, choć doskonałego aparatu biurokratycznego? Trudno odpowiedzieć tak lub nie. Inaczej właściwie należy zapytać: jaka jest właściwa funkcja władzy w Kościele dzisiaj? Odpowiedź: utrzymanie jedności w różnorodności. To jest możliwe, a zarazem dziś konieczne.

Profesor Instytutu Geologii w Strasburgu G. Millot, *Le changement et l'invention* (199—207) zabrał głos jako laik, który zaistnienia przemian i trudności w Kościele dopatruje się w podstawowej i głębokiej przemianie świata w ogóle, a zarazem w postawie poszukiwania, jaka cechuje dzisiejszego człowieka. Z tego powodu Kościół współczesny powinna cechować wielka inwencja, również w odniesieniu do tworzenia posług kościelnych. Proponuje, aby niektóre z nich były częściowe (do konkretnych zadań), czasowe (a nie dożywotnie) oraz lokalne (dla konkretnej wspólnoty wierzących).

Trzecia część dokumentacji o charakterze syntezy doktrynalnej zawiera artykuły:

G. Thils, *Les ministères de direction dans l'ecclésiologie de Vatican II* (211—223). Na wstępie swej refleksji autor przedstawia ogólne dane eklezjologiczne, które rzutują na pojęcie posług w ogóle, a w szczególności na posługi kierowania: i tak wspomina wymiar eschatologiczny wszystkich posług, różnorodność wspólnot kościelnych, fakt powiązania Kościoła ze światem, różnorodność znaczeniową pojęć *potestas* i *auctoritas*. Na podstawie nauki Soboru Watykańskiego II zwraca szczególną uwagę na posługi właściwe laikatowi, które zdaniem autora mogą być wielorakie; przedstawia odnowienie posługi diakonańskiej oraz omawia posługę kapłańską, której istotnej treści dopatruje się w „posłaniu”. Końcowa część artykułu poświęcona jest statusowi eklezjalnemu episkopatu oraz relacji papieństwo—biskupstwo. Wydaje się, że ten głos w dyskusji nie spełnił oczekiwanych nadziei, więcej zapowiadał niż rozpracował i udokumentował.

H. M. Legrand w swym opracowaniu *Insertion des ministères de direction dans la communauté ecclésiale* (225—254), wyszedł z założenia, że w *colloquium* teologów należy dopuścić do głosu i inne nauki humanistyczne oraz liczyć się z ich danymi przy ocenie zagadnienia i rozpatrywać go możliwie wszechstronnie. Na postawione pytanie o usytuowanie posługi kierowania w Kościele katolickim, stwierdza, że jest to posługa nie tyle znajdująca aktualnie swe miejsce w łonie Kościoła, co „ponad” Kościołem: wedle prawa kościelnego tylko członkowie hierarchii są czynni w tej wspólnotcie. Udział wiernych w kierowaniu sprawami Kościoła jest jeszcze rzeczą nie do pomyślenia nawet po Vaticanum II. Ciągłe jesteśmy świadkami podziału na rządzących i zarządzonych, nauczających i nauczanych, celebrujących i asystujących.

Autor stawia pytanie retoryczne: czy to, że struktura Kościoła oparta jest zasadniczo na klerze, nie jest główną przyczyną kryzysu posługi kierowania?

Odpowiedzią laikatu na ten stan rzeczy jest odrzucanie norm oficjalnych oraz powstawanie wspólnot podstawowych szukających innych dróg życia kościelnego.

Obecna rzeczywistość zrodziła dwa kryzysy: kryzys laikatu i kryzys kapłań-

stwa, nawet nie niepewność doktrynalna czy sekularyzacja były przyczyną tego zjawiska. Zachodzi potrzeba nowego podziału odpowiedzialności w Kościele. Kościół w swej strukturze powinien opierać się na powszechnej odpowiedzialności wszystkich ochrzczonych, powinien utworzyć wielorakość i różnorodność posług, do których dostęp mieliby wszyscy. Następnie autor poświęca szczególną uwagę instytucjom kanonicznym i liturgicznym.

Ponieważ posługą kierowania w Kościele jest *par excellence* posługa biskupa, autor traktuje wpraw o strukturze powoływania na to ministerium. Stwierdza, że wspólnota ochrzczonych powinna być uaktywniona przy wyborze i powołaniu swego biskupa. Takie uaktywnienie ma swą wymowę teologiczną: wspólnota wybierając osobę biskupa, jest świadkiem jego wiary, dokonuje aktu przyjęcia go jako posłanego przez Boga dla danej gminy. Sens teologiczny posiada również udział w wyborze biskupów sąsiednich terenów: oni świadczą o wierze apostoelskiej, są ministrami daru Ducha Świętego przez włożenie rąk na wybranego i dają świadectwo przyjęcia wybranego do swego kolegium. Taka struktura przebiegu święceń biskupich odzwierciedlałaby dobrze strukturę całego Kościoła.

Następnie autor podaje kilka danych kanonicznych dotyczących relacji: posługi kierowania a wspólnota wierzących. Stwierdza, że: nie można wejść w ministerium, pozostając niezależnym od jakiejś konkretnej wspólnoty, minister wyświęcony nie dysponuje osobiście ani samym urzędem ani tym, co jest przedmiotem jego posługi.

W końcowej części swej prelekcji autor podaje kilka syntetycznych uwag eklezjologicznych i teologicznych. Nie do pomyślenia są posługi — urzędy poza czy ponad Kościołem. Posługi nie emanują i nie pochodzą z samej wspólnoty wierzących, ale są dane razem ze wspólnotą i wewnątrz jej usytuowane.

Zebrani poprosili również w ramach ekumenii o głosy braci z innych Kościołów na temat posług w ich wspólnotach.

V. Vajta, *Le ministère selon la tradition luthérienne dans l'optique de Vatican II. Thèses et antithèses* (255—280), prezentuje protestancki punkt widzenia. Wiadomo, że reforma zrewidowała koncepcję posług średniowiecznego Kościoła na bazie biblijnej. Uważała, że dotychczasowa ich forma zgaraża samą Ewangelię. Vajta zapytuje: w jakim sensie decyzje Soboru Watykańskiego II przygotowały nowe dane, które byłyby konstruktywne w dialogu między Kościołami chrześcijańskimi. Metodologicznie zagadnienie to rozpracowuje w formie tez i antytez. Nie będziemy ich na tym miejscu przedstawiać, zaznaczymy tylko, że artykuł ten godny jest poważnego potraktowania, bo może wiele wniesić do pełniejszego i właściwszego pojęcia posług w Kościele katolickim.

P. L'Huillier, *Rapport entre pouvoirs d'ordre et de juridiction dans la tradition orientale* (281—289), przedstawia spojrzenie na urzędy kościelne z punktu widzenia tradycji wschodniej. Autor stwierdza, że dla jego Kościoła posługi od samego początku były istotnie związane z ciągłością jego zadania pastoralnego, co ma swe źródło np. w Dz 20, 8; J 20, 15—17; I P 5, 1—4. Tę koncepcję podziela również prawo Kościoła wschodniego. W szczególności jednak rozważania te dotyczą w pierwszym rzędzie posługiwania biskupa. Uwydatniają one fakt, że tradycja ortodoksyjna akcentuje wyraźnie ścisły związek zachodzący między *potestas ordinis* i *potestas iurisdictionis* w figurze prawnej biskupa. Władza jurysdykcyjna przysługuje każdemu biskupowi w jego diecezji, o ile trwa on w jedności z episkopatem ortodoksyjnym. Ograniczenia w wykonywaniu tej władzy określają kanony. Struktury synodalne zaś nie są w swej istocie *supra-episcopales* i nie uszczuplają jurysdykcji biskupiej na jego terenie, ale manifestują one jedność, są refleksem życia trynitarnego w Kościele.

J. Moingt, *L'avenir des ministères dans l'Eglise catholique* (291—331) pokusił się o spojrzenie w przyszłość i próbuje w niej zobaczyć przyszłe posługi kościelne. Pierwsza część tego studium odpowiada na pytanie: jaki rodzaj posługi i dla jakiego Kościoła? Teologia, którą powinno cechować poszukiwanie i stawianie pytań stwierdza, że Nowy Testament powstrzymywał się od „uczynienia kapłańską” posługi chrześcijańskiej; gminy apostołskie miały obok mniej lub bardziej stałych funkcji hierarchicznych posługi typu charyzmatycznego. Stwierdzić trzeba, że prezbiterat przedostał się z gmin judeochrześcijańskich do Kościołów powstałych z pogan, że ewolucja w stronę monoepiskopatu jest rzeczą późniejszą. Przesadne jednak przywiązanie do tradycji może być również faktorem powodującym immobilizm. Stąd trzeba na ten temat spojrzeć poprzez analizę historii, stosując nową hermeneutykę.

Ponieważ zagadnienia posług nie można odłączyć od rzeczywistości Kościoła, ich teologia musi wypływać z teologii Kościoła. Posługi jutra będą musiały całkowicie dostosować się do potrzeb wspólnoty i do zadań Kościołów lokalnych. To wprowadza zasadę ich zróżnicowania. Posługę — urząd można by zdefiniować jako służbę Kościołowi, umożliwiającą wypełnienie jego misji, która jest podwójna: od strony historycznej jego misją jest głoszenie nadchodzącego Królestwa Bożego, a z racji tego, że Kościół jest społecznością, jego misją jest pomaganie wierzącym w przeżywaniu wspólnoty wiary w Chrystusie. Dlatego też można mówić o podwójnym zadaniu posług kościelnych: przekazywanie Ewangelii i uświęcanie wspólnoty poprzez rozdawanie darów Ducha Świętego i Chleba Chrystusa (*ministère de l'Evangile, ministère des communautés*).

Znajdujemy też tutaj kilka ciekawych uwag na temat podwójnego źródła pochodzenia posług kościelnych: *ordo i communitas*; oczywiście, że *communitas* jest takim źródłem rozumianym w szczególny sposób.

Moingt zastanawia się dalej nad funkcjami, jakie powinny być przydzielane tym dwom rodzajom posług w Kościele, z tym, że należy pozostawić pewną swobodę Kościołom lokalnym w tym zakresie. Czy do wykonywania posług kościelnych potrzeba specjalnych święceń sakramentalnych — pyta autor. Każda prawdziwa, właściwa posługa w zakresie słowa i sakramentu wymaga łaski specjalnej, a więc i święceń. Jednak tak w obrębie *ministerium Ewangelii*, jak i *ministerium communitatis* jest miejsce dla posług bez święceń sakramentalnych. Artykuł ten kończą uwagi na temat wzajemnych relacji między posługami a kapłaństwem.

Powyższe studium zawiera bardzo wiele nowych i ciekawych refleksji na temat zagadnienia posług kościelnych, widzianych oczyma teologa z uwzględnieniem problemów kanonicznych. Szkoda tylko, że są one często natury ogólnej, ale prawdopodobnie ograniczony czas prelekcji spowodował te braki.

Dokumentację *Colloquium* strasburskiego kończy spisana dyskusja końcowa (s. 336—347), która dobrze spełnia rolę posłowie dla tak ważnego i jeszcze niedogłębnie zbadanego tematu w życiu Kościoła dzisiejszego.

Na zakończenie należałoby wyrazić życzenie, aby temat natury i rodzaju posług w Kościele został również podjęty na terenie nauk kościelnych w Polsce.

Ks. Karol Wypler

ANGELICUM. Periodicum Trimestre Pontificiae Studiorum Universitatis a Sancto Thoma Aquinate in Urbe 50 (1973) t. 1—4.

Tom 1:

L. B. Gillon, O.P., *Planification, espérance, résurrection*. Pytanie, dokąd dążymy, stanowi przedmiot stałej refleksji ludzkości. W naszych czasach futurologia — wobec przyspieszania tempa życia — stała się szczególnie interesującym zagadnieniem. Autor artykułu widzi trzy grupy ludzi zajmujących się przyszłością — stosownie do trzech postaw wobec niej. Dla pierwszej grupy jawi się przyszłość jako pusta przestrzeń (*espace vide*). Przy pomocy planowania (*planification*), opartego na kalkulacji pragną oni wypełnić tę przestrzeń. Druga grupa opiera się na nadziei (*esperance*) i otwiera się na novum wyczekując. Planowanie i nadzieja zdaniem autora są elementami uzupełniającymi się wzajemnie (*complémentaires*). Planowaniu bez nadziei brak bodźca, nadzieja bez planowania staje się nierealna. Trzecią grupę stanowią zwolennicy nadziei chrześcijańskiej. W świetle objawionej eschatologii nadzieja jest totalną uwerturą do przyszłości absolutnej, bo przyszłość ta to Absolut — Bóg sam. Chrystus przyjdzie po raz drugi, dokona zmartwychwstania ciał, przeprowadzi sąd powszechny i nową ludzkość oraz nową ziemię i nowe niebo przeprowadzi i odda Ojcu, aby na końcu Bóg był wszystkim we wszystkim. Autor wie, że fakty te narażać będą niektórych ludzi na zgorznienie (*scandale de l'eschatologie*), ale przypomina, że istnieje także skandal krzyża (*scandale de la Croix*).

M. O. Garriguez, *Oui était Honorius Augustodunensis?* Tajemnicza postać XII wieku. Wszystko, co o nim wiemy, ogranicza się jedynie do notatki zawartej w jego dziele: *De Luminaribus Ecclesiae*, w którym nazwany jest *presbyter et scholasticus* oraz jako autor różnych dzieł. W artykule znajdujemy próbę identyfikacji jego osoby na podstawie głównie analizy dzieł i ich podobieństwa z teologią irlandzką. Tak kolebką Honoriusa miałyby być Irlandia, a rokiem urodzenia czas między r. 1076 a r. 1080.

A. Huerga, OP, *El Catecismo de B. Carranza*. W artykule przedstawiony jest los Komentarzy do katechizmu chrześcijańskiego, jakie napisał abp Carralla w połowie XVI w. Drukiem ukazały się one w Antwerpii w 1558 r. Inkwizycja hiszpańska dopatrzyła się w nich błędów i tak dzieło dostało się na indeks a sam autor do więzienia. Dziś sprawa ta budzi zainteresowanie u badaczy podobnych dzieł.

Xhaufflaire, *Feurbach, Marx et la théologie*. Jest to artykuł, w którym autor prowadzi dialog z P. D. Dogninem, ponieważ ten ostatni w art. swoim: *Une théologie après Marx* zajął się dziełem Xhaufflaire'a o Feurbachu i nie ustrzegł się błędnego nieraz interpretowania myśli autora. Przede wszystkim M. X. broni się przed zarzutem jakoby chciał mówić o teologii po Marksie, owszem mówi ale tylko o teologii po Feurbachu.

A. Patfoort, OP, *Réflexions sur les éclaircissements et sur l'entreprise théologique de M. Xhaufflaire*. Autor poddał krytyce twórczość M. X. i dochodzi do konkluzji, że jest zasługą M. X. postulowanie, aby teologia teoretyczna służyła dla praktyki socjalnej, lecz zastrzega, aby tego nie czynić bez uwzględniania dokumentów autentycznych Objawienia i wewnętrznej logiki ich realnej treści.

Tom 2:

J. L. Martin Carrasco, OP, *Hábitos psicológicos y libertad humana*. Autor omawia związek, jaki zachodzi między sprawnościami psychologicznymi i wolnością ludzką. Same sprawności przedstawia w świetle trzech teorii: mechanicznej (R. Descartes i W. James), witalistycznej (Maine de Biran, F. Ravaisson, H. Bergson) i spirytualistycznej (św. Tomasz). Drugą część artykułu zamieścił w t. 3—4, 1973, 495—527.

Fabio Giardini, OP, *Liberazione a manipolazione sessuale oggi?* Tzw. rewolucja seksualna dziś stawia wiele nowych zagadnień dla teologii moralnej. Autor pragnie dostrzec w tym zjawisku nie tylko rzeczy negatywne, lecz także rezultaty pozytywne.

A. Bandera, OP, *La apostolicidad de la Iglesia en perspectiva misional*. Znamień apostołskości Kościoła stanowi centralny temat w zakresie odnowy eklezjologii. Autor zajął się tą cechą w perspektywie misyjnej Kościoła.

A. Patfoort, OP, *Nouvel âge de la théologie, ou... de l'apologétique?* Pytanie, czy nastał nowy wiek teologii czy też apologetyki, stanowi treść artykułu. Autor jest zdania, że prawdopodobnie zaczyna się nowy wiek apologetyki i hermeneutyki teologii, co odda wielkie usługi rozwojowi teologii dogmatycznej.

Tom 3—4:

J. F. Castano, OP, *De potestate dispensandi super impedimentis matrimonialibus et super forma canonica, qua hodierna stante legislatione, Episcopis dioecesanis nimirum gaudent*. W oparciu o aktualne prawodawstwo Kościoła przedstawia autor władzę biskupów diecezjalnych w zakresie dyspensowania od przeszkód małżeńskich i formy kanonicznej. W konkluzji podaje przejrzysty i krótki schemat obowiązującej dyscypliny.

R. Moya, OP, *La forma canónica del matrimonio en las misiones*. Forma zawierania małżeństwa przepisana przez CIC napotykała, a dziś szczególnie, na wiele trudności, zwłaszcza w krajach misyjnych. Autor zajął się tą formą w odniesieniu do terenów misyjnych w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej wydawanych w różnych czasach i dla różnych krajów, zwłaszcza tych, w których brak tolerancji religijnej.

J. M. Serrano, *Sobre el conocimiento que se requiere para la validez del matrimonio*. Jakiej wiedzy potrzeba do zawarcia ważnego małżeństwa — oto zagadnienie, które zawsze zajmowało umysły kanonistów. W artykule znajdujemy nową próbę odpowiedzi.

B. Gangoiti, OP, *Dolus vel melius error constituitne titulum sive causam nullitatis matrimonii?* Autorowi chodzi o odpowiedź na pytanie, czy *dolus* czy nie lepiej *error* ma stanowić tytuł nieważności małżeństwa, gdy do jego zawarcia doszło na skutek podstępnego wprowadzenia partnera w błąd. Według autora podstawę tę stanowić winien błąd.

V. Tozzi, *Se possa il „metus” indiretto essere causa di invalidità del matrimonio canonico*. Chodzi o odpowiedź, czy *metus indirectus* może stanowić przyczynę nieważności małżeństwa kanonicznego.

L. Avallone, *Perchè il Motu Proprio „Causas Matrimoniales” non ha carattere concorrenziale con il divorzio recentemente introdotto in Italia*. W oparciu o fakt, że *Motu proprio Causas Matrimoniales* ma charakter dokumentu powszechnego w Kościele oraz inne racje autor dowodzi, iż dokument ten nie ma charakteru „konkurencyjnego” z ustawą o rozwodach świeżo wprowadzoną we Włoszech.

P. Zerafa, OP, *Retribution in the Old Testament*. W artykule chodzi o pojęcie odpłaty w Starym Testamencie.

S. Alvarez-Menéndez, OP, *IV Congreso Canónico-Pastoral*. Jest to sprawozdanie z IV Kongresu Kanoniczno-Pastoralnego z 25—29 września 1972 r. odbytego w Rzymie.

INTERNATIONALE OEKUMENISCHE BIBLIOGRAPHIE. IOB..., Matthias-Grünnewald-Verlag, Mainz¹.

Międzynarodowa bibliografia ekumeniczna jest rocznikiem bibliograficznym, który ma służyć jako pomoc naukowa w pracy ekumenicznej, zarówno teologicznej, jak i duszpasterskiej. Jest zatem źródłem informacji dla wszystkich, którzy zajmują się teoretycznie i praktycznie ekumenizmem, śledzą ruchy ekumeniczne z uwagi na swe stanowisko, pracę lub swoje zainteresowania badawcze. Dokumentacja obejmuje międzynarodową literaturę ekumeniczną, znajdującą się w czasopismach, wydawnictwach seryjnych i publikacjach zwartych. Zamieszcza publikacje dotyczące teologii Kościołów i wyznań w najszerszym tego słowa ujęciu, a zawierające tematykę ekumeniczną. IOB jest rocznikiem naukowym. Jego naukowy charakter polega na krytycznym i selektywnym wyborze literatury, a z drugiej strony na uwzględnianiu wszystkich ważnych zdarzeń ekumenicznych w całokształcie życia Kościołów.

Opracowanie dokumentacji ekumenicznej natrafia na zasadniczą trudność, ponieważ inne bibliografie fachowe mają ściśle wyodrębniony przedmiot, np.: patrologia, dogmatyka, natomiast bibliografia ekumeniczna musi obejmować swoim zasięgiem całokształt prac teologicznych. Zespół opracowujący IOB wypracował następujące zasady, które decydują o włączeniu artykułu do bibliografii. Umieszcza się: 1. publikacje dotyczące bezpośrednio zdarzeń ekumenicznych w życiu Kościołów albo zajmujące się problemami ekumenicznymi lub kontrowersyjno-teologicznymi, 2. publikacje dotyczące działalności Kościołów lub ogólne problemy teologiczne, mające znaczenie dla zagadnień ekumenicznych. W publikacjach tego rodzaju autor pracy nie musiał uwypuklić ekumenicznego aspektu. Dla rozwoju ekumenizmu koniecznością jest poznanie innego wyznania i dlatego praca o charakterze ogólnym musi wejść w zakres literatury ekumenicznej.

Artykułom, szczególnie z czasopism, dodaje się krótkie streszczenie. Ma ono charakter informacyjny — zaznacza problem, argumenty, punkt widzenia i osiągnięte wyniki. Czytelnik bibliografii na podstawie tych krótkich informacji powinien wyrobić sobie ocenę, w jakim stopniu wymienione publikacje dadzą się wykorzystać dla jego praktycznej czy teologicznej pracy w dziedzinie ekumenicznej. Poza tym — dzięki bibliografii — mamy możliwość wyrobienia sobie poglądu na rozwój ruchu ekumenicznego.

Jeśli chodzi o zakres IOB zamieszcza przede wszystkim publikacje ekumeniczne o wielkim znaczeniu w teologii. Uwzględnia się nie tylko wielkie wyznania: katolickie, protestanckie i prawosławne, lecz również inne Kościoły chrześcijańskie i niechrześcijańskie oraz związki religijne. Umieszcza się literaturę charakteryzującą stosunek Kościołów do religii niechrześcijańskich i odwrotnie oraz literaturę, która omawia stosunek Kościołów do filozofii, do nauk przyrodniczych, humanistycznych, do kultury i problemów społecznych.

Zamieszczony materiał bibliograficzny zapoznaje czytelnika jedynie z międzynarodową literaturą ekumeniczną dziś już trudną do przejrzania z powodu rozmiaru materiałów. Zapoznaje czytelnika z ważnymi zdarzeniami ekumenicznymi i teologicznymi. Literatura ukazuje stanowisko i zapatrywania poszczególnych Kościołów wobec ruchu ekumenicznego. Zachęca też do rozmów ekumenicznych. Informacje o literaturze zamieszczone są w czterech językach: niemieckim, angielskim, francuskim i hiszpańskim.

Sześć tomów wydanych w latach 1967—1973 obejmuje literaturę za okres 1962—1967 i posiada następujący układ. Na początku każdego tomu zamieszczono listę współpracowników. Przy nazwisku podano ośrodek, z którym związany jest badacz i wyznanie, jakie reprezentuje. Dalej następuje podział ma-

¹ Bd 1/2 — 1962/63 (wyd. 1967) ss. XXVII, 400. Bd 6 — 1967 (wyd. 1973) ss. 759.

teriału, zamieszczony w czterech językach. W przedmowie podano cel, metodę, zakres i materiał uwzględniony w międzynarodowej bibliografii ekumenicznej. Spis sigłów czasopism wymienia w tomie pierwszym 159 tytuły, a w szóstym 536. Czasopisma te są systematycznie wykorzystywane. Z polskich czasopism (OB uwzględnia: „Ateneum Kapłańskie”, „Cerkowny Westnik”, „Collectanea Theologica”, „Homo Dei”, „Pielgrzym Polski”, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, „Więź”, „Znak” i „Życie i myśl”. Ponieważ w Polsce ukazują się aktualnie 92 czasopisma wyznaniowe², uwzględnienie tylko 9 tytułów jest zbyt wielkim uproszczeniem i na arenie międzynarodowej zmniejsza nasz wkład w dzieło ekumenizmu. Największym mankamentem jest to, że pominięto czasopisma naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Akademii Teologii Katolickiej i Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, publikujące na swych łamach wiele wartościowych pozycji ekumenicznych. Każdy tom zamyka indeks autorów, osobny indeks autorów recenzji, indeks woluminów czasopism, które zostały wykorzystane oraz bardzo szczegółowy indeks haseł — ogromnie przydatny (np. pod hasłem „Eucharystia” zgromadzono wszystkie pozycje odnoszące się do zagadnień ogólnych o Eucharystii, do Eucharystii w starożytnym Kościele, Eucharystii w Kościele anglikańskim, literańskim, ortodoksyjnym — bizantyńskim, kalwińskim i rzymskokatolickim.

Bibliografia dzieli się na dwie zasadnicze części — część I: Kościoł i część II: Zagadnienia teologiczne (Pytania teologiczne). W części pierwszej materiał został rozplanowany w następującym schemacie: 1. Idea jedności, 2. Ekumeniczne dążności w Kościołach, a. zagadnienia ogólne, światowe konferencje ekumeniczne, b. studia ekumeniczne, c. działalność ekumeniczna, międzykościelna, międzynarodowa, d. misje i ewangelizacja, 3. Kościół. Współpraca między Kościołami, a. Kościół — świat — zagadnienia ogólne, b. współpraca Kościołów w poszczególnych krajach: Europa, Ameryka, Azja, Afryka, Australia i Oceania, 4. Kościół katolicki, a. dokumenty soborowe, teksty, interpretacja, b. inne dokumenty urzędów papieskich, a. ogólne, b. oficjalne dokumenty Kościołów w poszczególnych krajach: Europa, Ameryka, Azja, Afryka, 5. Kościoły prawosławne, a. świat, b. w poszczególnych krajach: Europa, Ameryka, Azja, Afryka, 6. Starożytny Kościół na Wschodzie, a. zagadnienia ogólne, b. Nestoriański Kościół, c. Przedchalcedoński Kościół, 7. Kościoły reformacyjne, a. zagadnienia ogólne, b. świat, Europa, Ameryka, Afryka, c. Kościół luterkański, świat, Europa, Ameryka, Afryka, d. presbiteriański Kościół, świat, Europa, Ameryka, Azja, Afryka, 8. Anglikańskie wspólnoty. Starokatolicyzm, a. świat, b. w poszczególnych krajach, Europa, Ameryka, Azja, 9. Inne Kościoły. Wspólnoty i inne ruchy religijne, a. Kościoły kongregacyjne, b. Kościoły baptystyczne, c. Kościoły metodystyczne, d. pozostałe inne Kościoły — wspólnoty i związki, 10. Zjednoczenie Kościołów, 11. Kościół i historia teologii, a. zagadnienia ogólne, b. teologia do 500 r., c. historia teologii od 500 do 1100 r., d. od 1100 do 1500 r., e. od 1500 do 1900 r., 12. Kościół i religijne ideologie, a. zagadnienia ogólne, b. judaizm, c. islam, d. buddyzm, e. hinduizm, f. inne systemy religijne, g. różne ideologie: ateizm, komunizm, marksizm, modernizm, socjalizm.

Podany układ systematyczny części pierwszej bibliografii wskazuje na szeroki wachlarz zagadnień ekumenicznych. Włączono tu literaturę posiadającą ogólny lub bardzo szczegółowy aspekt ekumeniczny poszczególnych społeczności kościelnych, w szczególności teologii Kościołów i wspólnot religijnych. Dlatego podział na grupy systemowe opiera się w pierwszej części na grupach Kościołów, albo na ich wzajemnych stosunkach, jak również na wspólnie postawionych im tematach teologicznych, do których odnoszą się rozmowy międzykościelne. Ponieważ przy układaniu systematyki podziału materiału komi-

² R. Nir, *Bibliografia wyznaniowych czasopism i biuletynów wewnętrznych w Polsce*, *Chrześcijańin w Świecie* nr 13: 1971 s. 85—93, tablica.

tet redakcyjny musiał uwzględnić życzenia Kościołów, dlatego zastosowano możliwie szeroki schemat ramowy. Nie chodziło więc o ocenę materiału przy pomocy schematu, lecz o stworzenie „forum” dla różnych głosów. Choć schemat jest kontrowersyjny to jednak ekumeniczny i dialogowy.

Klasyfikacja materiału odbywa się odpowiednio do schematu, według tematycznych i chronologicznych kryteriów, nie według wyznania autora. W wypadkach wątpliwych nie ma odsyłaczy porządkowych, a jeśli artykuł należy do kilku dziedzin, umieszcza się go tylko raz. Ogólnie biorąc publikacje zostały zaszeregowane do tego działu, do którego odnosi się główna część rozważań, natomiast artykuły o różnorodnej problematyce włączone zostały do ogólnej grupy, np: „Kościoły”. Uwzględnione zostały prace omawiające stosunek chrześcijańskich Kościołów do różnych religii. Bibliografia objęła swym zasięgiem literaturę innych ideologii, nawet diametralnie różniących się od ideologii chrześcijańskich, gdyż potrzebą chwili i współczesnych czasów jest prowadzenie dialogu z osobami reprezentującymi różne kierunki myśli ludzkiej.

Część druga międzynarodowej bibliografii teologicznej IOB nosi tytuł „Pytania teologiczne, Zagadnienia teologiczne” i uwzględnia następującą tematykę: 1. Teologia — zagadnienia ogólne, 2. Bóg — Duch Święty, 3. Chrystus, 4. Człowiek i stworzenie, 5. Grzech. Łaska i Odkupienie, 6. Historia i wypełnienie, 7. Pismo Święte, a. problematyka ogólna, natchnienie i kanon, b. egzegeza, hermeneutyka, teologia biblijna, c. objawienie się Słowa w Bogu, proklamacja i tradycja, 8. Wiara, a. wyznanie i dogmat, wolność religii, b. teologia, filozofia, nauka, kultura, 9. Kościół, a. zagadnienia ogólne, b. jedność, świętość, powszechność, apostołskość Kościoła, c. struktura, instytucjonalizm, świeccy i ministrowie, 10. Sakramenty i liturgia. Świętość. Ascetyka, mistyka, duchowość, 11. Zagadnienia pastoralne. Kaznodziejstwo i katecheza, 12. Misje. Ewangelizacja. Diaspora, 13. Moralność chrześcijańska. Chrześcijaństwo w świecie. W dodatku znajdujemy zestaw encyklopedii, słowników, wydawnictw pamiątkowych i ogólnych bibliografii.

Jak wynika z przytoczonego schematu części drugiej, włączona tu została literatura mająca pierwszorzędne znaczenie a mianowicie pozycje odnoszące się do zagadnień doktrynalnych, najbardziej istotnych dla każdego wyznania. Część druga zamieszcza pełny zestaw światowej literatury do poszczególnych zagadnień doktrynalnych odnoszących się do dogmatów, Pisma Świętego, Kościoła, sakramentów, liturgii, duszpasterstwa, nauczania, kaznodziejstwa, misji i etyki. Zagadnienia teologiczne mają znaczenie nie tylko dla badań ściśle teologicznych, lecz często są punktem wyjścia dla innych zasadniczych postaw danego wyznania. Wszelkie prace biblijno-teologiczne, jeśli są ściśle związane z tekstem biblijnym, bez względu na interpretację, zamieszczone są w dziale „teologii biblijnej”. Rozdział 10 o sakramentach został ujęty w taki sposób, że mieści się tam literatura z sakramentologii mimo najróżniejszych zapatrywań na temat liczby, istoty, ustanowienia, czy działania sakramentów. Tematyka ascezy, mistyki i duchowości ujęta jest w najszerszym aspekcie i dlatego znajduje się tu „duchowość” buddyjską, indyjską, mahometańską, prawosławną, petystyczną arianą, starokatolicką itd. Rozdział o działalności misyjnej obejmuje również kwestie nawrócenia, prozelityzmu i różnych metod działalności misyjnej. Różne systemy etyczne, wszelkiego rodzaju poglądy na moralność u wszystkich wyznań porusza literatura zgromadzona w rozdziale 13.

Porządek tytułów wewnątrz rozdziałów nie mógł być ułożony rzeczowo-systematycznie, lecz alfabetyczno-formalnie. Ułatwia to samodzielne, szybkie odnalezienie publikacji. Zapis poszczególnej pozycji odznacza się wielką sumiennością. Podane jest pełne brzmienie nazwiska i imienia autora, po dwukropkach następuje tytuł pracy w języku oryginalnym, jeśli jest on inny niż cztery wymienione wyżej, w nawiasie następuje tłumaczenie tytułu najczęściej na język

niemiecki, tytuł czasopisma, zwykle skrót, kolejny tom, rok wydania, numer i strony. Krótkie streszczenie treści opracowania czy artykułu wprowadza w poruszaną problematykę. Wszystkie elementy bibliograficzne wprowadzone są z całą konsekwencją.

W bibliografii warto zwrócić szczególną uwagę na wykaz bibliografii, jest to jeszcze jeden bardzo pożyteczny walor. IOB zestawia wszystkie bibliografie aktualnie się ukazujące czy to jako druki samoistne, czy jako dodatki do czasopism. Najpierw podane są bibliografie teologiczne ogólne, obejmujące wszystkie dyscypliny teologiczne³, potem wykaz bibliografii piśmiennictwa ekumenicznego⁴, osobno zestawiono bibliografie literatury o Soborze Watykańskim II⁵, historii Kościoła na Wschodzie⁶, historii teologii⁷, islamu⁸, biblistyki⁹, teologii fundamentalnej¹⁰, ekslezjologii¹¹, sakramentologii i liturgii¹², misjologii¹³ i teologii moralnej¹⁴ oraz pastoralnej¹⁵.

Sześć wydanych tomów IOB rejestruje 26 294 pozycji. Tom pierwszy za lata 1962/63 omawiał 3450 jednostek bibliograficznych, natomiast ostatni tom, za 1967 rok — 6618. Uwidacznia to szybki wzrost liczby literatury z zakresu szeroko pojętego ekumenizmu. Należy tu odnotować wkład polskiej literatury teologicznej w rozwój ekumenizmu; z każdym rokiem wzrasta liczba artykułów i różnorodność podejmowanej tematyki. Kościół katolicki w Polsce, jak również

³ J. M. Dalmau, *Orientaciones bibliograficas*. Unidad Cristiana — Oriente Cristiano, Madrid, 17: 1967 nr 9/10 s. 135—141; F. Rennhofer, *Bücherkunde des katholischen Lebens. Bibliographisches Lexikon der religiösen Literatur der Gegenwart*. 1. Nachtrag (1960—1965). Wien 1967 s. XI, 243.

⁴ E. Montfoort, *Oecumenische literatuur*, Christelijk Oosten, Nijmegen, 19: 1966/67 s. 73—90; *L'Oecumenisme: Bibliographie*. Centre National de Bibliographie Bruxelles 1967 s. 16; C. Garcia Cortes, *Orientación bibliográfica sobre Ecumenismo: Elementos de bibliografía sobre libertad religiosa*, Diálogo Ecuménico, Salamanca 2: 1967 s. 35—50, 157—166, 271—282; I. Perez del Viso, *Ecumenismo: A proposito de recientes publicaciones*, Stromata 23: 1967 s. 329—364; R. Rouquette, *Le Dialogue oecuménique, notes de lectures*, Etudes 1967 s. 399—417.

⁵ A. E. Buchrucker, *Bericht über Konzillsliteratur Lutherischer Rundblick*, Uelzen 15: 1967 s. 242—246; J. C. Dyck, *The Literature of Vatican Council II. A Bibliographical Commentary*, Anglican Theological Review. Evanston 49: 1967 s. 263—280.

⁶ A. H. Santos, *Iglesias de Oriente. II: Repertorio Bibliográfico*, Santander 1963 s. 742; A. Arvanitis, *Bibliography of the Lesser Eastern Churches*, Athenai 1967 s. 84.

⁷ M. Tetz, *Altchristliche Literaturgeschichte — Patrologie*, Theologische Rundschau, 32: 1967 s. 1—42; P. Brown, *Augustine of Hippo: a Bibliography*, London 1967 s. III, 463.

⁸ Secretariat for Literature on the Christian — Muslim Encounter. *Notes on Some Books and Documents Received by the Secretariat*, Lucknow/India 1967 s. 26.

⁹ *A Decade of Bible Bibliography. The Book Lists of the Society for Old Testament Study 1957—1966*, Oxford 1967 s. IX, 706; E. Malatesta, *St. John's Gospel 1920—1965. A cumulative and Classified Bibliography of Books and Periodical Literature on The Fourth Gospel*, Roma 1967 s. XXVIII, 205.

¹⁰ K. D. Smith, *Religions, Mythologies, Folklores. An Annotated Bibliography*, New York 1962 s. 573; G. W. Dollar, *A Bibliography of American Fundamentalism*, Bibliotheca Sacra 119: 1962 s. 20—127.

¹¹ K. G. Steck, *Neuere Literatur zur römisch-katholischen Ekklesiologie*, Theologische Rundschau 32: 1967 s. 273—321.

¹² J. M. Sauget, *Bibliographie des Liturgies Orientales 1900—1960*, Roma 1962 s. 143.

¹³ *Bibliografia Missionaria*, Roma, ukazał się już 35 tom.

¹⁴ F. Böckle, *Literatur zu Ebefragen*, Diakonia 2: 1967 nr 3 s. 187—192; H. Carrier, E. Pin, *Sociologie du Christianisme: Bibliographie Internationale*. Roma 1964 s. 341.

¹⁵ A. H. Becker, L. E. Elhard, *A Survey of Current Literature in Pastoral Care*, Lutheran Quarterly 19: 1967 nr 2 s. 163—171; M. A. Carey, *A Bibliography for Christian Formation in the Family*, New York 1964 s. 175.

inne Kościoły chrześcijańskie i związki religijne, na łamach swych czasopism podejmują dialog doktrynalny, społeczny i kulturalny. Wydawany jest specjalny miesięcznik „Biuletyn ekumeniczny” a „Collectanea Theologica” wyodrębniła specjalny dział ekumeniczny. W Polsce na uwagę zasługuje działalność Polskiej Rady Ekumenicznej zrzeszającej w ekumenicznym dialogu 9 Kościołów chrześcijańskich. Fenomenem ekumenicznym, jedynym w Europie, jest istnienie Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, kształcącej w swych murach prawosławnych, protestantów i starokatolików.

Międzynarodowa bibliografia ekumeniczna jest „znakiem czasów” — Kościołów chrześcijańskich we współczesnym świecie, jest dialogiem i zaproszeniem, aby wszyscy byli jedno. Nieodzowna jest ona w pracy teoretycznej i praktycznej, konieczna dla teologów i duszpasterzy.

Ks. Roman Nir